

VARIÁCIÓK HAJNALI ÓRÁKBAN

MAJOR NÁNDOR

1.

A könyvben, amelyet a kezemben forgatok, fennakadtam ennél a sornál: egy iskolában egy kislány, kissé elkeseredve, így kiáltott fel: „Ma megint azt *kell* csinálnunk, amit akarunk?”

Ez a naiv kifakadás, mondja a szerző, korunk jellemző, a felnőttek életében is elharapozó tünetére derít fényt. Egyfelől az embernek nagyon terhes azt tenni, amit személy szerint akar, mert voltaképpen nem is tudja, mit akar, legfeljebb homályosan sejti, s külön meg kell erőltetnie magát, hogy rájöjjön, mi is az. Másfelől az embert már arra is *kényszerítik* — vagy kényszeríteni kell —, hogy azt tegye, amit akar, vagy hogy mikor tegye, hol tegye. Hiszen a *kell* szó mindig valamiféle kényszert jelent.

Az ember túlságosan megszokta már, hogy hétköznapi életében csak azt teszi, ami feltétlenül szükséges; egyéb cselekvése inkább csak mechanikus tengés-lengés, semmint *tudatos* irányulás arra, hogy majd éppen azt teszi, amire kedve kerekedett. Ha megkérdezik, ki mit szeretne tenni, kiábrándítóan kicsi az emberek közötti különbség: televíziót nézni, mérkőzésre járni, beszélgetni, kirándulni, mulatni. Csupa olyan dolog, amelyet nem kell az embernek magának tennie, hanem készen *nyújtják*, programként, ő pedig *passzívan* elfogadja.

Lassan már kipusztul az az emberfajta is, amelyik arra a kérdésre, hogy mit tesz legszívesebben, azt felelte: a kötelességét teljesíti. Pedig a kötelesség mindig a legvilágosabb *kellés*; aki erről megfeledkezik, az már a kényszer-tettet is csak újabb kényszerből végzi. Ilyen az az ember, aki nem saját fejével teljesíti *kötelességét*, hanem minden egyes alkalommal külön meg *kell* mondani neki, hogy most ezt vagy azt *kell* tennie, mert hiszen ez a kötelessége.

Azt, hogy a fegyelem túlságosan sok helyütt laza, nem azzal magyarázhatjuk, hogy az emberek anarchikusan a saját fejük szerint akarnak eljárni, mert ha mélyebben megvizsgáljuk tetteiket és indítékaikat, rájövünk, hogy csak ritkán tudják, mit akarnak; a laza fegyelem sokkal inkább annak a következménye, hogy az emberek még azt is elvárják,

hogy folyton mondogassák nekik, mit *kell* tenniük. Erre a jelenségre, bármerre forduljunk is, saját környezetünkben is felfigyelhetünk, de a hozzáértő szakemberek fejtegetéséből, például Riesmanéból arra a következtetésre juthatunk, hogy a folyamatnak, amellyel ez a jelenség jár, mi még csak a kezdetén vagyunk. Amíg a *termelés* lebeg előttünk, jellemünkben a törekvés, az akarat, a keménység, a kötelességérzet nyilatkozik meg, ez is visz bennünket a rohamos többtermelésbe, amikor viszont már elér az ember egy jóléti szintet, amikor már a technológiai problémák a megoldás lehetséges határait közelítik meg, az ember a *fogyasztás* felé fordul, s jellemében a passzívság, az akarathány, a puhaság, az elnézés jelenik meg.

Nem kell ahhoz éles szem, hogy valaki meglássa: ez a jellemváltozás — még ha kezdeti fokon is, és korántsem általánosíthatóan, tehát csupán részjelenség formájában — túlságosan korán köszöntött be nálunk. Fel kell figyelni arra, hogy az ember felszabadulásáért vívott harcban nem jutunk el okvetlenül egyértelmű jelenséghez, hiszen maga a szabadság is Janus-arcú: más az, ha az ember felszabadul valami alól, megszabadul valamitől, és ismét más, ha az is világos előtte, minek érdekében szabadul fel. Megszabadulni a nyomortól, a gürcöléstől, a zsarnokságtól — ezért érdemes küzdeni, de ha az ember nem tud mit kezdeni a felszabadulással, akkor csak a sivár egyhangúság vár rá. Küzdeni kell azért is, ami most már az ember szabadságában állhatna.

És itt gyakran elénk toppan a kudarc: mi is tölthetné ki a szabadságunkat. Általánosságban fecsegünk róla, fantáziátlanokká válunk, és végül egy varázsigébe kapaszkodunk, amelyről legfeljebb dermesztően homályos elképzelésünk van: azt állítjuk, azért van a szabadságunk, hogy alkotó életet éljünk. A szabadságot azonban sohasem vívhatjuk ki véglegesen, így az alkotó életet sem, hanem nap nap után meg kell küzdeni érte, mert az embert, foglyul ejtő erők megszámlálhatatlanok, és a régiék helyébe mindig újabbak születnek: aki megszabadult a nyomortól, a lelketlen robottól, még mindig foglyul eshet a bénító passzivitásnak, az őrlő magánynak, a kiégett érzéketlenségnek, a vegetálás sivárságának, az ezekre épülő intézményesített életnek, amelyek aztán kérlelhetetlenül összeroppantják.

S még az alkotást is, amelyet kiútként annyiszor emlegetünk, gúzsba kötheti ez az élet: napjainkban Nyugaton a festők legszívesebben egy-egy ügynökre bízák magukat, akik lakást és havi fizetést adnak nekik azzal a kikötéssel, hogy amit csak festenek, az mind az ő tulajdonukba megy át, de az alapkövetelményük ez: csakis úgy festhetnek, ahogy másoként, mint ahogy azokat a képeket festették, amelyekkel nevet szereztek maguknak.

Ezért az alkotók egyre inkább csak ismétlik, variálják, reprodukálják önmagukat. A fogyasztásra beállított vevő szakasztott olyan képet kíván, amilyennel a művész megalapozta a hírnevét. Minden eltérés ettől a szabványtól kétes fogadtatásban részesül, s azt a hiedelmet kelti, hogy az alkotónak elpangott a tehetsége. Az alkotó pedig, ahelyett hogy szellemi frissességgel a világ változatossága, gazdagsága felé fordulna, inkább az ügynökre bízta, hogy miként *kell* festenie.

Beszédes példa ez, jól szemlélteti ennek az új tendenciának a méreteit: az alkotás területére is befészkelte magát.

Korunk egy abszurd törvénye arra készíti az embert, aki kiváló eredményt mutat fel szakmájában, hogy sürgősen szakmát változtasson — írja Riesman, és valóban igazat kell adnunk neki: a jó orvosból kórházigazgató lesz, a tanárból inspektor, a mérnökből tervezőiroda vezetője, a géplakatosból munkavezető, az újságíróból szerkesztő. Miként a kapitalizmusban kiveszőfélben van az a jelenség, hogy a pénzember, a vállalkozó közvetlenül vezessen egy olyan vállalatot, amelyben nem szakember, a szocializmusban is szembeszökő a tendencia — a kivétel ellenére —, hogy a mindenes politikai személyiség helyett, aki tegnap egy csavargyárat igazgatott, ma pedig alagútépítő vállalat igazgatója, szakemberek vegyék a kezükbe a vezetést.

Ezekre a szakemberekre azonban teljesen új, számukra ismeretlen feladat hárul: aki tegnap még operált, annak egy kórház ügyvezetésének, gazdálkodásának a gondja szakad a nyakába. Ellentétes érdekeket kell összeegyeztetnie, az emberekkel való bánásmód, a munkatársaihoz való viszony okoz fejtörést neki, s nemegyszer kiszolgáltatottnak érzi magát: jól tudta, miként működhet eredményesen a sebészkéssel, hiszen a dolog mindenekelőtt rajta múlt, most viszont, új munkakörében, nemcsak tőle függ, vajon kiváló eredményt ér-e el, vagy sem. S könnyen beköszönt a kiábrándulás: aki kiváló tanár volt, nem biztos, hogy jó inspektor lesz. Aki nagyszerű hidakat tervezett, lehet, hogy rosszul vezeti a tervezőirodát.

Ha a jó szakembereket tesszük meg vezetőnek, akkor ez a mi korunk a tulajdonképpeni alkotó, termelő munkát folyton a középszerűekre bízva. Abszurd helyzet ez. Ha a jó újságíróból szerkesztő lesz, lehet, hogy az olvasó jobban szerkesztett újságot kap, de az is lehet, hogy nem; viszont mérget vehet rá, hogy a jövőben alig-alig olvashat egy-egy cikket attól a kiváló újságírótól: más lett a munkaköre, más foglalja le az idejét.

Van azonban ennek a jelenségnek még egy kellemetlen vonatkozása: a kiváló operatőrből lett kórházigazgató egyre inkább csak *amatőrként* foglalkozhat eredeti szakmájával. A rotációs elvvel kapcsolatban épp ez okozza a legtöbb gondot: visszatérni a termelésbe valóságos újrakezdést jelent, az elszalasztott évek pótlását. Az ember olyan helyzetbe kerül, hogy mihelyt a legjobbak közé emelkedett a szakmájában, más ügyet bízna rá, s mert idővel — talán éppen ezért — mások felülmúlják, ezek az újak lépnek a helyébe, ő viszont kezdheti előlről. Ha netalán ismét sikerül az élre küzdenie magát a szakmájában, megint pályát változtathat. Így azonban az derül ki, hogy éppen akkor nem működik a szakmájában, amikor a legtöbb telik tőle.

S e jelenség elől alig térhetünk ki. Egyfelől a közösségek, az egy-egy szakmában dolgozók maguk is azt kívánják, hogy a legjobbak vezessék őket, mert lefitymálják azt, aki a szakmában kevesebbet mutatott fel, képességei fogyatékosabbak, mégis igazgatni, vezetni szándékozik a többit. A másik indíték: az előmenetel. A társadalom többre becsüli a tervezőiroda igazgatóját, mint a kiváló tervező mérnököt, s ezt anyagiakban, javadalomban is kifejezésre juttatja. Épp a fentiek miatt nagy horderejűnek tekinthetjük azt az újabb törekvést, hogy a jó szakembereket hagyjuk meg a szakmájukban.

De ugyancsak a fentiek miatt kételyünket fejezzük ki, hogy ez tartósan keresztülvihető. Ha ugyanis kivonjuk őket a vezetésből, akkor ott mutatkoznak problémák: korunkat már nem elégítik ki az „univerzális” vezetők. Végére pedig azzal, hogy a kiváló szakemberek szakmát cserélnék, a társadalom újabb tehetségeket ösztönöz arra, hogy az úrt betöltsék: mielőbb kiválóságra tegyenek szert szakmájukban. A baj csak abból származik, hogy vannak kiválóságok, akiket nem lehet közép-szerűekkel pótolni: ha Newton, Einstein nem élt volna, a tőlük kisebbeket mégsem vélhetnénk akkorának, amekkorának őket tartjuk. A középszerűt nem tekinthetjük kiválónak csak azért, mert nincs kiváló.

Ezzel pedig a kör bezárult.

3.

Elevenbe vágtak a lapok, amikor a gerinctelenséget — közkeletű, divatos szóval: a poltronizmust — tűzték tollhegyre, hiszen egykettőre kiderült, hogy az öngazgatáson alapuló társadalom számára létkérdés — egy a sok közül — az emberek gerincesége: ez a társadalom nem is működhet kielégítően, ha a poltronizmus nagyobb méreteket ölt vagy éppenséggel túlteng benne. A poltronizmus, úgy véljük, csakugyan a marxi elidegenülési elmélet keretében fogható fel legbokrosabban, s e szerint úgy véljük, hogy a társadalom nem poltronokra és gerincesekre oszlik, s nem is a számléltrán egymástól függők, a főnökök és az alárendeltek viszonyában ragadható meg gyökeresen a jelenség, miként a felületes szemlélők hiszik. A főnököknek is van főnökük, s bizony a kisember gerinctelensége sem menthető, kiszolgáltatottságára hivatkozván, miként a lefelé rúgó, felfelé hajbókoló főnök se: azzal az érveléssel, hogy poltronokon rúgott, azzal se, hogy felfelé ő is kiszolgáltatott.

Természetesen így módon elmélkedve is érdekes eseteket vehet számításba az ember, például azt: amikor a főnök saját alárendeltjeivel szemben gumigerincű, nemcsak abból a meggondolásból, hogy amenynyit a kerék fel, annyit le, hanem azért is, mert legalább egy bizonyos körre van utalva. Külön eset, amikor észbeli képességekben alárendeltjei felülmúlják, s az eredményes munka végett ki van szolgáltatva nekik, pozíciót őriz tehát, elhiteti magával, hogy felsőbb érdekből ellenőriz valamit, egybehangol, igazgat, vezet, s ezért nem adhatja át a helyét felkészültebbnek, rátermettebbnek. Vagy: ha valaki váratlanul képtelen, voltaképpen szóra sem érdemes „hőstettet” visz véghez, s nyomban körülrajazzák azok is, akik soha azelőtt rá se hederítettek: s így módon lassan, észrevétlenül, a gumigerincnek köszönve, futtatott ember lesz belőle. Gyakoribb eset, semhogy a szomszédba kelljen példáért menni.

Ezek az esetek azonban, ha világunk különös jellemző jegyeit is viselik magukon, a legklasszikusabb poltronizmus forrásaiból, a nevezetes polgári *biztonságérzet* áhításából fakadnak. Nem egyéb ez, csak a nyárs-polgári biztonságos, hájas tenyészés, agyonhumorizált lapítás. A biztonság a polgári társadalom egoizmusának *biztosítása*, mondotta igen találóan Marx, s nem tévedünk, ha felhívjuk a figyelmet arra, hogy ugyancsak egyféle *egoizmus* biztosítása az a kollektivistá szellemben terjesztett, altruista színben feltüntetett poltronizmus is, amelyben az

egyén nem mint egyén — tehát a közösség ügyét is magába oldó egyén —, hanem mint a tömeg része vagy a tömeg képviselője lép fel, egy helyette gondolkodó vezetőség utasításának *önfeláldozó* szajkójaként, végrehajtójaként. Pedig ezt itt-ott még napjainkban is forradalmi magatartásnak nyilvánítják, megfélelvezvén arról, hogy a jelenség a polgári pártélet jellemző struktúrájából fakad, a polgári *politikai* társadalom tipikus megnyilvánulása.

Az a legszabadabb, akinek semmije sincs, kiáltott fel egykoron Marx, s ez egy időben oda sekélyesedett — nyomai itt-ott még ma is felfedhetők —, hogy senkinek se legyen *valamije*, nemcsak a *magántulajdon*, hanem az egyént és a közösséget gyarapító *személyes* tulajdon értelmében sem. Ezzel szemben felbolygatta a rejtett igényt, hogy az ember ne csak az legyen, aki, hanem *valaki* legyen, funkció viselője, méghozzá személytelenségbe rejtve, s ezáltal a köz váljon *valamijévé*, éspedig *magántulajdon* értelmében. Figyelemreméltó annak a fiatal filozófusnak a tanulmánya, amelyből kiderül, hogy forradalmunk nagyszámú paraszt részvevői, vezetővé serdülvén, az elveszett vagy soha meg nem szerzett föld helyett gyakran a forradalomhoz kezdtek úgy viszonyulni, mintha kisajátított *magántulajdonuk* volna. A tapasztalat azonban, úgy véljük, azt mutatja, hogy a forradalom *magántulajdonszerű* kisajátítása, lelki beállítottságként, magatartásként, nem kapcsolódik meghatározott társadalmi réteghez, hanem jóval elterjedtebb, mint ahogy közéleti megnyilatkozások alapján hinnénk, s gyakran megfélelvezünk arról: ha az embernek ekként van *valamije*, elveszíti azt, ami által *legszabadabb* lehet.

A fentiek a gumigerinc klasszikus megnyilatkozásai, még ha nálunk, új viszonyok között tenyésznek is. Bizonyos, hogy semmiféle rendelkezéssel sem küszöbölhetjük ki őket, hiszen megannyi burkolt formában menedéket nyernek a legszemélyesebb érintkezésben, s még azokban a közösségekben is megelni árulkodó nyomukat, amelyekben szemre eredményes öngazgatás folyik. Ilyen értelemben csak féligazság az, hogy a poltronizmus ellen az olyan társadalmi berendezés a legghatásosabb orvosság, amely nem kedvez neki. Nyújthat társadalmi berendezés kedvező feltételt a poltronizmusból való kilábaláshoz, ez azonban nem következhetik be mechanikusan, hiszen a társadalom és a poltronizmus között nincs kötelező eredményt hozó oksági viszony. A mi körülményeink között a poltronizmus legveszélyesebb formája — aktív és passzív módon egyaránt — az öngazgatás felelősségétől, terhétől, szabadságától való szökésben, a névtelen döntésben, az öngazgatás fedezékül használásában, a másoktól várt közös indítványokban, a döntéshozatal felelőtlen elodázásában nyilvánul meg, s ezzel ismételten bebizonyosodott, hogy a szabadsággal senkit sem lehet megajándékozni, senkit sem lehet kötelezni rá, hogy éljen vele, hiszen ezer rejtett formában ki lehet térni előle, s nincs az a varázsszer, amely kimutatná, ki mikor vonta ki magát a szabadság felelőssége alól. A poltronizmus elleni küzdelem tehát az olyan emberért való küzdelem, aki igényli a személyes felelősséget, az élet kockázatát, terhét és méltóságát, közössége és személyes ügyében egyaránt, magyarán: a szabadságot.

Nincs tehát varázsszer a poltronizmus leküzdésére. Nincs rá mód, hogy angyalokat gyártsunk. Az ember nem fehér vagy fekete, hanem

ez is, az is. De azért törekedhet a kiteljesültség, az emberség felé, sőt léte is, értelmében, kétségessé válik, ha nem ezt teszi.

Aminthogy nincsen abszolút elidegenült ember és olyan, aki teljesen mentes az elidegenültségtől, éppúgy mindannyian poltronok is vagyunk, egyúttal azonban gerincesek is helyel-közzel, s nem fog senki sem megajándékozni bennünket a személyes szabadság üdvösségével és az acélgerinccel: egymásközi kapcsolataink, társadalmi életünk rövidzarlatai és soha teljesen ki nem küszöbölhető tökéletlenségei táptalajt adnak a poltronizmusnak, és soha olyan világot nem teremthetünk, amely ennek mechanikusan, okozatilag véget vetne: csak mi magunk, néha gerincesek, néha poltronok, saját erőnkől evickélhetünk ki egyre jobban az elidegenültségből, vele együtt a poltronizmusból is.

4.

Napjainkban már felettébb érzékenyek vagyunk a kizsákmányolásra, nagy felháborodást kelt, ha a kétkezi munkával teremtett javakat valaki leföli, sőt a kétkezi munka verejtékét akkor is nagyra becsüljük, ha teljesen felesleges, haszontalan dologra fecsérték. A kétkezi munka kizsákmányolásának méretei csökkennek, itt-ott nyilván rejtettebb formát nyernek. Lassacskán belénk ivódik, hogy roppant szegényteljes az efféle kizsákmányolás. Már a legszemszedetebb poltronok is vonakodnak közvetlen testi munkával vagy a testi munka gyümölcsseivel kiérdemelni a jóindulatot azoktól, akiket kiszolgálják, viszont szellemiek terén, úgy tetszik, egészen másként állunk.

Mintha az volna a közfelfogás, hogy eszméket, elképzeléseket, ötleteket termelni gyerekjáték, s azok, akiket ilyen képességgel áldott meg a természet, minden megerőltetés nélkül sportot űzhetnek abból, hogy ontják az eszméket, hiszen a kisujjukból szopják őket — és kötelesek is így cselekedni a köz javára: lelkipurdalás nélkül úgy képzeljük, hogy a szellemi termékeket bátran eltulajdoníthatjuk egymástól, olyan az, akár a Csáki szalmája. Oly mélyen belénk ivódott ez a felfogás, hogy ha valaki egy ember testi erejét használja ki, kereken megbélyegezzük, kizsákmányolónak nevezzük, ha viszont egy ember szellemi képességeit használja ki, legfeljebb gúnyosan azt mondjuk, hogy más tollával ékeskedik.

Nem a publikált vagy a javadalmazott szellemi termékekre gondolunk. Már maga a szerzőség is valamilyen elégtételnek számít. Nem is a szellemi vagy testi munka méltányos javadalmazásának ügyes-bajos dolgait firtatjuk. A legkirívóbb kizsákmányolásra gondolunk.

Olyan esetekre, amikor bizonyos funkciót végző személyek, amely funkció meghatározott feladatok teljesítésével jár, vállalatokban vagy közhivatalokban egyaránt, úgy képzelik el a széles körű demokráciát és az önigazgatást, hogy társadalmi tevékenység címén összezsúfoltatnak néhány jó szellemi képességű embert, kifacsarják belőlük elképzeléseiket, összeférelkik őket, és hallgatólagosan — hivatalos minőségükben — sajátjukként adják elő őket, esetleg bizottsági munka közös termékének tüntetik fel, s ebben benne rejlik, hogy nyilván a bizottság feje végezte a munka oroslánrészét. Aztán pedig társadalmi elismerés képében leratják a babérokat. Valójában mások kizsákmányolásával tartják fenn

funkciójukat, holott a demokrácián egyebek mellett épp az értendő, hogy azt illeti meg az elismerés és a jutalom, akié a teljesítmény.

Olyan esetekről szólnánk, amikor gyatra szellemi képességű emberek gyalázatosan készítik elő a tanácskozáson terítékre kerülő ügyeket, arra számítva, hogy majd az öngazgató szerv jó szellemi képességű emberei, ahelyett, hogy csak hozzászólnának vagy kiegészítenék az összefüggő elképzelést — mert hisz ez volna a társadalmi munka, öngazgató, demokrácia keretében az eszmetermelésnek a határa, ahol még nem fontos, ki a szerző, és nem beszélhetünk kizsákmányolásról —, háromszoros, ötszörös idővesztéssel mégis felgöngyölítjük a problémát, ismét csak névtelenül, s ennek alapján megint csak elkészülhet a produktum.

Olyan eseteket hozunk szóba, amikor a poltronok ötlet-ajándékait elfogadja valaki, és sajátjaként továbbítja, sőt a poltronizmus légkörét ápolja maga körül, arra készítetve az embereket, hogy kisajátítható eszmékkel szolgáljanak neki, vagy éppen ő válik poltronná a jó szellemi képességűek, talán épp alárendeltjei iránt, kiváltságokban részesíti őket, hogy ellenszolgáltatásul személyes használatra elképzeléseket kapjon, s ezáltal megtarthassa pozícióját.

Olyan esetekre hívjuk fel a figyelmet, amikor valaki éveken át termeli a gyümölcsöző elképzeléseket egy bizonyos tevékenységi ágban, saját nevével fémjelvezve publikálja ugyan őket, de keresztülnéznek rajta, hallgatólagosan azonban másvalaki váltja valóra ugyanazokat az ötleteket, holott attól a másvalakitől soha egyetlenegy összefüggő elképzelés és elmélet még nem telt ki, de amazok valóra váltásáért, mert a gyakorlatban az ő nevéhez fűződnek majd, a társadalmi elismerést ő takarítja be, s nyitva előtte az érvényesülést.

Olyan esetekre emlékeztetünk, amikor a tanár helyett a tanítvány végzi el a szellemi munka jelentős részét, mégis a tanár nevével jelenik meg a mű, mint ahogy a múltban világszerte nemegyszer történt már. Sőt nálunk is, alig egy évvel ezelőtt. Egy asszisztens hiába futkosott fűhöz-fához, kézírásos papírhalmozát lobogtatva, hogy annak a könyvnek, amelyet docense kizárólag saját nevével adott ki, s amellyel — rendkívüli elmélyültsége miatt — országos elismerést, díjat, professzori kinevezést nyert, tulajdonképpen ő a szerzője, senki sem hitte el, egy éven át senki sem hitt a saját szemének, meg kellett háborodnia, végül pedig öngyilkosnak kellett lennie, hogy az emberek ráébredjenek: mintha valamit csakugyan gyanítottak volna, igen, sürgősen ki kell vizsgálni az ügyet...

5.

Az innen-onnan összeszedett elképzelések és elméletek mögött, amelyeket szellemi kihasználás útján férceltek össze, nem áll konkrét személység. Az itt-ott felcsipegetett, rögtönzött véleményekből összegyúrt eklektikus „anyag” természetszerűleg nélkülözi az átfogó koncepciót, valójában csak a tehetetlenség törvénye tartja egybe, éppen ezért a rájuk alapozott döntések, ha formára demokratikus testületben születtek is, kollektívák ugyan, de végtére személytelenek, tehát a névtelen tekintély mezét öltik magukra, s bármily kemény bírálatait érje is őket,

lepereg róluk, hiszen a bíráló nem érint konkrét személyt, a döntésekért senki sem vállal személyes felelősséget. C. Wright Mills helyesen mondja: „A demokráciához két dolog szükséges: egyfelől kifejező és értelmes közösségek, másfelől olyan politikai vezetők, akiket az értelem vezet, vagy akik legalább felelősséggel tartoznak a fennálló értelmes közösségeknek. Csak ott beszélhetünk az emberi viszonyok demokratikus rendjéről, ahol a közösségek és vezetők között megfelelő az összhang és tisztázott a felelősség érzése, és ahol az ilyen körülmények között az értelemnek az őt megillető fontosságot tulajdonítják”.

A fentiek sok embert arra készítenek, hogy épp burkolt szellemi kizsákmányolással végezzék munkájukat, mert a döntéseket így lehet legkönnyebben személyteleníteni, a névtelen tekintély szárnyai alá menteni, vagyis: így lehet a kritikát eleve kivédeni. Az ember, aki bírálna, elveszettnek, kiszolgáltatottnak érzi magát a személytelen tekintély előtt, mert hiábavaló dolog lázadni ellene, hiszen testetlen, megfoghatatlan tünemény. Tudják ezt azok is, akik legszívesebben épp e személytelenség mögé rejtőznek, szembeszökő eredménnyel: közülük kerülnek ki a csalhatatlanok: siker esetén övék a babér, sikertelenség esetén viszont van rá gondjuk, hogy felfedjék: az elképzelés másoktól származik, ők csak összegezték az elképzeléseket, s kollektív döntésként demokratikusan végrehajtották őket — s ez a demokratikusság végül még a javukra is íródik.

A döntéseket olyan személytelen páncélba burkolni, amelyről minden telitalálalat lepereg — ez a vágya a közélet minden kalózáának és vámszedőjének. Ha valamely döntés, végrehajtása következtében, katasztrófálsnak bizonyul, s a kiérdemelt kemény bírálatot senki sem hajlandó magára venni, megannyi testületben újfent elhangzik: „Közösen döntöttünk, s ha hibáztunk, mindannyian egyaránt felelősséggel tartozunk”. Pedig nagy kérdés, azonos-e annak a felelőssége, aki funkcionárius révén pozíciót tölt be, azéval, aki csak a pozícióhoz tartozó testület laikus tagja; a funkcionárius mindig előnyösebb helyzetben van, mint az egyszerű tag, hiszen vannak dolgok, amelyeket kizárólag saját feje szerint intéz, s pusztán pozíciójánál fogva is sok összefüggő, ismeretlen adat és tény tárul fel előtte. Végére pedig az a dolga, hogy bizonyos területen egy-egy tanács támogatásával eredményesen végezze munkáját. A szegről-végről összeszedett elképzelések alapján született személytelen döntésért nyilván neki kell viselnie a felelősség oroszlánrészét, hiszen a katasztrófa éppen azt mutatja, hogy nem fedett fel elegendő alternatív döntéslehetőséget a demokratikus testület előtt, fontosnak bizonyult adatokat és tényeket nem tárt fel, tehát rosszul végezte munkáját.

Ezért oly szembeszökő az igyekezet, hogy a megbírált döntések meghozatalába utólag minél több embert belekeverjenek, főként a feletteket, tekintélyelvre apellálva. S mert a támadás a leghatásosabb védekezés, felróják a bírálóknak, hogy alattomosak, mert egyéni felelősséget követelnek a kollektív döntésért, vagyis a kollektív hibára vérszomjasan bűnbakot keresnek. Érvelésükben benne rejlik, hogy a kollektív felelősség mentesít a felelősségre vonástól, elvégre közvetve vagy közvetlenül a közösség minden tagja — maga a bíráló is — a hiba okozója. Ezért gyakori eset, hogy a súlyos hibák elkövetőit felfelé buktatják.

Másfelől viszont ismét divatossá vált Püthia módjára minél homályosabban megfogalmazni a véleményt, a döntést, hogy eleve fedezéket nyújtson, ha utólag baj mutatkozna. Ez a módszer a döntéshozóról áthárítja a felelősséget a végrehajtóra: minden a döntés értelmezésén múlott, katasztrófa esetén tehát könnyű bebizonyítani, hogy a döntés helytelen magyarázata kinek a lelkén szárad. Meglepő például, hogy nálunk mily nagymértékben megszorodtak a törvényt magyarázatok. Ilyeténképpen a döntéseket a döntésmagyarázatok döntenek el, s mint-hogy ez jobbára a szakapparátus hatáskörébe tartozik, a döntéshozatal egy része valójában átkerült a demokratikus testületekből a szakapparátus kezébe.

Hogy pedig ez a jelenség gerinctelenségre vall, a pozíciónak a felkészültség hiányában való őrzését mutatja, kerekén szólva: az elidegenülés ápolása, ahhoz nem fér kétség, kivált ha a demokratikus testületek homályos döntéseit, igazoló szándékkal, mentegetőzve, a politika nem éppen állhatatos voltával magyarázzák, ami miatt állítólag folyton csürni-csavarni kell az álláspontokat. Ilyen körülmények között érthető, hogy a társadalmi kritika fentről lefelé mind a mai napig igen hatékony, viszont lentől felfelé inkább csak megjegyzések, észrevételek, javaslatok, tanácsok, nem pedig igazi bírálat formájában nyilvánul meg. Ugyanezt állapíthatjuk meg a személyes bírálatról.

A bírálat helyes szerepének kialakítását a mindennapi életben az a mély társadalmi okokra visszavezethető hamis felfogás hátráltatja, mely szerint azt az embert, akit bírálat ért, el is temetik. Ezért egy-egy bírálattal kapcsolatban gyakran nem azt firtatjuk — s erre már többen rámutattak —, hogy mit tartalmaz, tehát helyénvaló-e vagy sem, hanem azt, hogy az illető, akit a bírálat érint, megérdemelte-e vagy sem a kritikát. Ha úgy találjuk, hogy nem, akkor semmibe vesszük a bírálatot, bármily igaz is legyen, s fordítva, ha úgy véljük, hogy megérdemelte, katasztrófálisnak tekintjük a legártatlanabb megjegyzést is. Igen mélyen, tulajdonképpen a hierarchikus, bürokratikus világlátásban gyökerezik ez a magatartás. A kritikának viszont mindig hatékonynak kellene lennie, s úgy tekinthetnénk rá, hogy építünk vele, nem pedig rombolunk: túlhaladunk vele valamit.

6.

Milyen elv szerint válasszunk vezetőt, a rátermettség vagy az érdem szerint? S milyen módszerhez folyamodjunk, vajon a versengéshez vagy a kocka döntéshez? Amióta világ a világ, az emberiség e választást előttről áll. S nincs kibúvó, nincs más megoldás. És akármelyiket válassza is, mindig az a veszély fenyegeti, hogy az árnyoldal burjánjai belepik a napos oldalt is.

Úgy tetszik, a demokratikus társadalmak emberemlékezet óta a rátermettség mellett kardoskodtak, a konzervatívok viszont különös becsben tartották az érdemet, akár a személyes, akár az ősök által kivívott, származással járó érdemet. Ha az érdem örökölt, ha apáról fiúra száll, a sors játszik mindenható szerepet: azt, hogy ki mire született, az egyént nézve kocka döntötte el.

A rátermettség és az érdem között azonban szoros összefüggést látunk: minden megnyilvánult rátermettség idővel pusztá érdemmé csontosodik. A konzervatívok észjárása szerint az érdem nem más, mint bizonyított rátermettség, viszont a ragyogó képesség is csupán ígélet, voltaképpen csak feltételezett rátermettség. Mondani sem kell, hogy itt a gondolat bukfencet vetett: a rátermettség egy bizonyos dologban, meghatározott körülmények között és időben nyilvánul meg, és sohasem szerezhet univerzális érvényt magának. A rátermettséget nem lehet örökre kivívni, ellenkezőleg, nap nap után hitelesíteni kell. Az érdem nem jár okvetlenül rátermettséggel, érdemeket annak az embernek az esetében sorakoztatunk fel különös gonddal, akiről feledtetni kívánjuk, hogy rátermettsége már elsorvadt. Ha a tiz évvel korábban tanúsított rátermettség, érdemmé csontosodva, nem kényszerül arra, hogy ismételtlen megmérkőzzön az új nemzedékek és a megváltozott körülmények képviselőinek rátermettségével, akkor konzerváló erővé válik: az érdem útját állja a rátermettségnek. Holott az érdem helyzeti előnnyel indulna a mérkőzésen. Az érdemre épülő világ tulajdonképpen a tekintély világa. Minden társadalom, amelyben az érdem túlsúlyba jut, a konzerválódás útjára lép.

Mindazonáltal az érdemnek különös társadalmi méltányolás jár. A maiak valamelyest azoknak is köszönhetik rátermettségüket, akik korábbi rátermettségükkel érdemeket szereztek, olyképpen alakítva a világ sorát, hogy a maiak rátermettsége egyáltalán kibontakozhatott. Az érdemnek abból a bölcs meggondolásból kell háttérbe vonulnia — vagy ha bölcsessége hiányzik, háttérbe kell tessekelni —, hogy minden rátermettségnek megvan a maga potenciális kora, s minden jövőző rátermettség elhomályosítja a korábbi érdemet.

A demokrácia, tudott dolog, az érdem ellenében előnyben részesíti a rátermettséget. De mi módon érhetjük el, hogy csakugyan a rátermettség érvényesüljön? Vajon a kocka vagy a versengés útján? Úgy vélhetjük, a kocka az igazságtalan vak véletlent támogatja, s a versengés feltétlen biztosítékot nyújt a legrátermettebb kiválasztására. A versengésnek két módja van, a választás és a pályázat. De minden versenynek játékszabályai vannak, s ezek a szabályok aszerint, hogy a teljesítmény egyik vagy másik, esetleg mellékes vonatkozásának mekkora fontosságot tulajdonítanak, fonákjára fordíthatják a teljesítmény tulajdonképpeni értékét. Előfordulhat, hogy az elképzelés, amely mögé legtöbben sorakoznak fel, sohasem válik valóra, mert a tizenhárom másik elképzelés mögé felsorakozó néhányak, abszolút többséget képezvén, abban az egyben egyetértenek, hogy azt az egy elképzelést ellenzik. A probléma abból fakad, hogy a játékszabályok voltaképpen értékítéleten alapulnak. Gondoljunk a világ megannyi választási törvényére. Emellett minden játékszabályt titokban ki lehet játszani; ezt csak akkor kerülhetnének el, ha a szabály szabályát is ad infinitum szabályozni lehetne.

A pályázatoknak ugyanezt a fogyatékoságot tudhatjuk be: nincs az a tudományos mérce, amely megbízhatóan eldöntené, ki a legrátermettebb a rátermettek közül, hiszen a legszűkebb területre vonatkozó rátermettségnek is több összetevője van, s e különféle összetevők nyilvánításakor más-más ember hajszálnyi előnyt vagy hátrányt mutat, s

egyfelől az összetevők fontosságának megítélésekor, másfelől pillanatnyi nyilvánításukkor megint csak a vak véletlen, a kocka játszik közre. Az intelligenciavizsgák, a tudománybálványozó kor torzszülőttei, épp ezt mutatják. Parkinson, a közgazdász, olyan gyilkos képet festett a pályázatokról, hogy vajmi kevés illúziója marad az embernek. Maró gúnnyal azt mondja, csak egyetlen kiút marad: olyan pályázati feltételeket szabjunk, amelyekre az egyensúlyba hozott vonzó és elriasztó feltételek folytán csak egyetlenegy pályázó jelentkezik, úgyhogy nem kell választanunk. De erről az egyetlen emberről legalább annyit tudhatunk, hogy mindenre el van szánva.

A kocka így múlhatatlanul ott lebeg választásunk felett. Emlékezünk, hogy a demokrácia első teoretikusai, az ógörögök, maga Arisztotelész is, úgy vélték, a rátermettek közötti egyenlőséget akkor tartjuk tiszteletben, ha a döntést a kockára bizzuk. Athénban a kocka ítélete szerint töltötték be a tisztségeket. A választásban — a versengés klaszszikus formájában — alattomos arisztokrata buktatókat láttak, úgy vélték, a választás a csalás határtalan lehetőségeit rejtegeti. A kockát fontos elővigyázatossági intézkedésnek tekintették: hiábavaló volt a jelöltek minden számítása, az épp tisztségen levők sem gondolhattak arra, hogy a kockát megvesztegethetik.

Így hát a rátermettségre esküvő demokrácia korai bajnokai éppúgy a kockára hagytak, mint az érdemeket, a származás által öröklött érdemeket istenítő arisztokrácia. Csak épp a kocka más-más módon végrehajtott döntését tekintették méltányolandónak.

S vajon nálunk a kocka vagy a versengés dívik? Voltaképpen nem vagyunk tudatában sem az egyik, sem a másik valóságos szerepének, mint ahogy a rátermettség és az érdem összefüggése is elhomályosul előttünk. Káderezés közben voltaképpen minden vonatkozást egy ad hoc felfogott társadalmi struktúra tiszteletben tartásának vetünk alá. Ahhoz, hogy a tisztségek betöltésében e struktúrát kifejezésre juttassuk, választási kritériumainkat a struktúra számításba jövő embercsoportjai szerint folyton változtatgatjuk, s így felbomlik az egységes megítélés, akár a rátermettség, akár az érdem tekintetében. S mert a játékszabályok mögött értékítélet lappang, kiderül, hogy legnagyobb értéknek e struktúra kifejezését látjuk, a rátermettség és az érdem homályos méltányolása mellett. A kiválasztódás kezdetleges technikáját alkalmazzuk, ködösen támaszkodva versengésre és kockára, s nem vagyunk eléggé tudatában annak, hogy minden más technika elvben éppoly nyomós érveléssel elmaraszthatunk, mint ezt.

7.

Tele van az ország úton-útfélen fényképezgető furcsa szerzetekkel, s felöltik bennünk: olyan ember serénykedik-e körülöttünk, aki talán egy-két napot eltöltött egy helyen, egy környezetben, szemlélődött, tett-vett, meghitt percekét élt át egy szirt alatt, különös élményben volt része egy vár romjainál, egy tisztáson, ahol szép kilátás nyílt a hőmpölygő folyóra, és az embernek az az ősi vágya kerítette hatalmába, hogy megörökítse a percet, az élményt, megállítsa az időt, nyomot hagyjon maga után, amely másnak nyilván mitsem jelent, fel sem figyel

rá, ha látja is, de benne évek múltán is felidézi az élményt, habár jól tudja, hogy közben megváltozott már a táj, más az a világ, kivágták a lenyűgöző faóriást, amely alatt üldögélt, esetleg egy elriasztó csirkefarmot építettek a tisztásra, a fénykép már nem a valóságot, hanem csak a fikciót őrzi.

Vagy talán ellenkezőleg, olyan emberrel hozott össze bennünket a sors, aki épp hogy csak lelassítja az autóját, jobbra-balra kattogtatja a masináját, s arra sincs ideje, hogy körülnézzen, robog tovább. A nézést a gépre bízta, s hazaérkezte után nem tudja megkülönböztetni egymástól a halomnyi képet, hacsak gondosan fel nem jegyezte, melyik tekercset az ország melyik csücskében pazarolta el. Ekkor talán rádöbben, hogy országokon futott keresztül, és saját szemével semmit sem látott; úgy tetszik, nem is azért járt ott, hogy lásson, hanem hogy fényképezzen, most aztán szobája fala közé szorulva fényképről igyekezhethet megismerkedni azzal a vidékkel, ahol járt.

Egy tudós, akire már sokszor hivatkoztunk, azt mondja erről a modern jelenségről: a látásnak az embertől való elidegenedése. Felettébb tanulságosnak véli az egyik legrégebb fényképezőgép-gyár hírverésének szövegét: „Csak nyomja meg a gombot, a többi a mi dolgunk.” Vagyis: majd mi nézünk ön helyett, majd mi emlékeket, élményeket szerzünk, megörökítünk mindent, önnek csak az a dolga, hogy gondtalanul, kiégetten, üresen hordja végig porhüvelyét a földtekén. Ön: az ember, mi: a gép. Mondjon csak le az ember legbensőbb életfunkciójáról, fogadja el azt, amit a gép nyújt. Fogadja el az ember a feledést, és bízta a gépre az emlékezést.

Csak hogy a gépnek nincs mire emlékeznie, ha az ember a feledésre hagyatkozik: hiába rögzített mindent pontosan, az ember idegenként bámul a képre, ha nem fűzi hozzá sajátos élmény. Szakasztott úgy vizsgálhatja egy-két év múlva, mint azokat, amelyeket tucatjával rendelt meg egy vadidegen vidékről.

Ugyanezt látjuk a napjainkban olyannyira elszaporodott útleírások esetében, amelyek akkora népszerűségnek örvendenek: a felületes tovarobogást, a mindent megnézni, de semmit se látni világfelfaló szándékát. Goethe még, itáliai utazása során, a lovas kocsi szédítő sebességére panaszkodott, mert tovaragadja az embert, s nem ér rá nézelődni, mégis alaposan szemügyre vett mindent, még a rákok vonulását is feljegyezte apálykor a Lidón, hegyi kocsmák életét rögzítette, a lazarettokról értekezett, meg arról, mi is a commedia dell'arte talányának nyitja, s folyton küszködött, hogy dilettáns létére megörökítsen, *lerajzoljon* magának egy tájat, amely szállásának ablakából nyílt, egy-egy sziklát, amely alatt elidőzött, és rögtön megírta azt is, micsoda bonyodalomban volt része a szikla tövében. A mai útleírásokból hiányzik az elmélyülés szándéka, az élmények heve. Csak a szándékról beszélünk, nem arról, hogy azt valóra is lehet váltani. Az útleírások varázsa éppen az, hogy csak a felszín nyújtják, pillanatképet, összbenyomást adnak, de mégis, ha hiányzik belőlük az elmélyülés *szándéka*, elvesztik azt a nyugtalanító feszültséget, azt a varázst, ami miatt érdemes olvasni őket: az utas birkózása ejt meg bennünket az anyaggal, amelynek képtelen a mélyére látni, de ismételten nekirugaszkodik, hogy ne maradjon a merő felszínen. Az útleírásban az a látvány izgat bennünket, hogy miként csúszik ki az író kezéből a roppant anyag; folyton csak megcsillantja

a nagy témákat, de képtelen kidolgozni őket. A felszín vibrálása ez. Azok az útleírások, amelyekből ez hiányzik, üres fecsegésbe hanyatlanak, legfeljebb kikerekített, bamba anekdotákat vagy históriákat nyújtanak. Megrekednek a nézés felszínén, anélkül, hogy látnának.

Gombot nyomogatnak. Mert nézni, azt tud a gép. Csak látni nem.

8.

Ismét szóba jött az utópia és a reális lehetőség bokros ügye, még-hozzá az elidegenülés vizsketes problémáival kapcsolatban, és ismét szomorkásan láthattuk, hogy boldog-boldogtalan serény buzgalommal készítgeti a leltárt: ezt is, amazt is ide kell sorolni. Osztályoznak és csoportosítanak fáradhatatlanul. És újfent elhangzik: lehetséges-e egyáltalán a dizalienáció, s ha igen, merre a *reális* kiút. Egyszer már végig-gondoltam: reális a szó szigorú értelmében, azzal, hogy *teljes* dezalienációhoz vezessen, aligha van. Közben felködlik előttem egy magyar szerző pár év előtti cikke, amelyben megállapítja: ha az elidegenedés kihatott az ember lelki világára, akkor ez kétféleképpen történhetett: valamitől megfosztotta az embert, azaz valami *hiányzik* az emberből, hogy igazán emberséges embernek tekinthessük, és valami megterhelte az embert, azaz van az emberben egy *többlet*, ami nem a sajátja, ami tehát kivetkezteti emberi mivoltából. Látni való, hogy ez a hiány és ez a többlet rejti az ember emberré válásának folyamatában a problémát.

De amikor végre sorolni kezdi valaki azt, amit hiánynak vél, s összefüggően beilleszti a képbe, amelyet festett, jobbról is, balról is el-árasztja a szertelen utópia, a megszállott messiáskodás, a ködös jóslás vádja, minden tételt *elvileg* légből kapott spekulációnak nyilvánítanak a még meg nem levőről, amely tehát csakis a *reális* lehetőségben nyerhet támaszt, mert nem keletkezhetik a semmiből. Úgy vélem azonban, hogy ez a hiány nem keletkezik, nem lesz, hanem van. S mert hiány, épp az a természete, hogy nincs. A hiányról *elvben* kétségtelenül így, tehát *hiányként* s nem másként beszélhetünk. Ez a realitása, és nem szorul arra, hogy más realitás hitelesítse.